

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

GERMAN DİLLƏRİNDƏ GƏLƏCƏK ZAMANIN SEMANTİK-KOQNİTİV TƏHLİLİ

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Nigar Xanlar qızı Bağirova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyatı I kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Əfqan Əli oğlu Abdullayev

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Aynur Müzəffər qızı Ağazadə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
akademik
Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dilin öyrənilməsinin semantik-koqnitiv konsepsiyası dilin semantikasının xalqın konseptosferası ilə, semantik proseslərin koqnitiv proseslər ilə qarşılıqlı münasibətlərinin öyrənilməsinə əsaslanır.

Konseptlər və dil işarələrinin sememaları daim bir-birinə təsir göstərir, bir-birini tamamlayır. Ona görə də konseptin nominativ sahəsinə aid bütün vahidlərin dil işarələrinin ehtiva etdiyi semantikanın məzmununu öyrənməklə konseptin böyük sayda əlamətləri haqqında biliklər əldə etmək, bununla da dilin sistemində semantik dəyişikliklərin baş verdiyi prosesləri daha yaxşı başa düşmək olar.

Konsept müxtəlif dil işarələri ilə obyektivasiya olunduğundan onun eyni əlamətlərini müxtəlif fərdlər müxtəlif dil vasitələri ilə ifadə edə bilər. Müəyyən mədəniyyətə xas olan bu və ya digər konseptin tam təsviri onu təmsil edən vasitələrin tam inventarı olduğu halda mümkündür. Bu baxımdan zamanın konseptuallaşması dilçiliyin aktual problemlərindəndir.

Təqdim olunan dissertasiyada german dillərində zamanın konseptuallaşması baxımından xüsusi maraq doğuran gələcək zaman semantik-koqnitiv aspektdə tədqiq edilir. Tədqiqatda əsas diqqət german dillərinin feil sistemində gələcək zaman formalarının inkişaf prosesi, ifadə vasitələri və funksional-semantik sahənin (FSS) səciyyəvi struktur və semantik xüsusiyyətlərinə istiqamətlənmişdir.

Semantik-koqnitiv analiz dilin konseptlərin məzmununa nüfuz etmə vasitəsi kimi, onların dilin semantikasından konseptosferaya doğru modelləşdirilməsi vasitəsi kimi leksik və qrammatik semantikasının tədqiqidir. Zaman konsepti, xüsusilə də gələcək zaman konsepti bu aspektdə ayrı-ayrı dillərin materialı əsasında müəyyən qədər araşdırılsa da, german dillərinin materialı əsasında tipoloji baxımdan ümumiyyətlə öyrənilməmişdir. Tədqiqat bu baxımdan da aktualdır.

Dissertasiyada gələcək zaman (futurallıq kateqoriyası) mətn səviyyəsində müxtəlif dil vasitələri ilə reallaşan kateqoriya kimi təhlil edilir.

Gələcək zaman ayrı-ayrı german dilləri üzrə müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilmiş, müxtəlif müstəvilərdə A.A.Axundov, H.İ.Mirzəyev, O.İ.Musayev, F.Y.Veysəlli, D.N.Yunusov, A.Y.Məmmədov, F.F.Cahangirov, L.M.Cəfərova, N.Nəbiyeva, H.K.Quliyev, S.M.Alməmmədova kimi alimlər, eyni zamanda rus dilçilərindən M.A.Qanşına, N.M.Vasilyevskaya, İ.P.Verxovskaya, T.A.Rastorquyeva, V.Admoni, V.M.Jirmunski, L.V.Samuylova, Y.F.Askin, E.A.Blinova, A.V.Bondarenko, A.S.Qabdraxmanova, M.A.Qlovinskaya, E.İ.Qolovaxa, əcnəbi alimlərdən J.Baybi, R.Perkinz, Y.Pakluika, R.A.Klouz, Y.Kobbett, B.Komri, O.Körm, S.Fleron, M.Həllidey, H.Brinkmann, O.Behaghel, M.Beer, J.T.Freyzer, E.H.Roş və başqaları tərəfindən araşdırılmış, bu kateqoriyanın funksional-semantik xüsusiyyətləri isə müxtəlif dillərin materialı əsasında A.V.Bondarko, Y.S.Maslov, Q.A.Zolotova, M.V.Vsevolodova, Y.İ.Şendels, T.V.Bulqina, M.Y.Qolovçinskaya, Y.V.Qulıqa, M.A.Şelyakina, T.A.Suxomlina və başqalarının əsərlərində geniş şərh edilmişdir. Lakin o, german dillərinin materialı əsasında ümumi tipolji planda, semantik-koqnitiv aspektdən öyrənilməmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı german dillərinin feil sistemində gələcək zaman formalarıdır.

Tədqiqatın predmeti german dillərində gələcək zaman funksional-semantik sahəsi (FSS) üçün xarakterik olan semantik-koqnitiv xüsusiyyətlərin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi müasir german dillərində gələcək zamanın koqnitiv və semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- mövzu ilə bağlı ədəbiyyatın tənqidi şərhı;
- german dillərində gələcək zaman probleminin koqnitiv dilçilik baxımdan şərhı;
- təfəkkürdə zaman kateqoriyasının koqnitiv əsaslarının şərhı;
- futurallığın FSS modelini təşkil edən komponentlərin funksional-semantik xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;

- german dillərində gələcək zamanın eksplisit və implisit ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilib sistemləşdirilməsi;
- futural perspektivi formalaşdıran dil vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- mətnin temporal mənzərəsinin konseptual əsası kimi subyekt-predikat münasibətlərinin linqvistik və ekstralingvistik parametrlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqat metodları. Tədqiq olunan materialın xarakterinə, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq dissertasiyada təsviri, funksional-semantik, koqnitiv analiz, konseptuallaşdırma və kateqoriallaşdırma, kontekstual və komponent təhlili və tipoloji metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatda Avropa, rus və Azərbaycan dilçilərinin mövzu ilə bağlı baxış və fikirlərini əks etdirən elmi əsərlərdən, leksikoqrafik mənbələrdən, german dillərində yazılmış bədii və publisistik əsərlərdən istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Gələcək zamanın qrammatik ifadə vasitələrinə, nitq anından sonrakı hadisə və hərəkətlərin deyxisi olan zamana bütün dil strukturları aiddir.

2. German dillərində futurallığın FSS modeli semantik cəhətdən ikisəviyyəli strukturdur: birinci səviyyə gələcək zamanı eksplisit şəkildə ifadə edən dil vasitələrini əhatə edir, ikinci səviyyə isə əsasən modal məna sayəsində gələcək zamanı implisit şəkildə ifadə edən dil vasitələrini özündə birləşdirir.

3. German dillərində infinitiv və infinitiv tərkibləri futural mənanın köməkçi ifadə vasitələri kimi çıxış edir.

4. Mətnə gələcək zamanın bütün qrammatik ifadə vasitələri modal məna eksplikasiya və ya implikasiya edir.

5. Qiymətləndirmə bildirən gələcək zaman germandilli mətnlərdə subyektin gələcəkdə baş verəcək hərəkət və hadisələrə olan münasibətinin əsas növüdür.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq müasir german dillərində gələcək zaman formalarının funksional-koqnitiv xüsusiyyətləri, gələcək zamanın deyktik ifadə vasitələrinin geniş

spektri, müxtəlif janrlı mətnlərdə gələcək zaman modellərində əks olunmuş mədəni-tarixi əsaslar kompleks şəkildə araşdırılır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada irəli sürülən nəzəri müddəalar funksional qrammatika və koqnitiv dilçilik ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda tətbiq edilə bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın materiallarından filoloji istiqamətli universitetlərin tələbələri üçün koqnitiv dilçilik və funksional qrammatika üzrə ixtisas kurslarının, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəaları və ayrı-ayrı hissələri kafedranın elmi seminarlarında, respublika və beynəlxalq miqyaslı elmi konfranslarda müzakirə edilmiş, əsas məzmunu və nəticələri doqquzu respublika daxilində, ikisi isə xaricdə dərc edilmiş 11 məqalədə və ikisi respublika daxilində, biri isə xaricdə dərc edilmiş 3 tezisdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası 1 kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş (6587 işarə olmaqla 4 səhifə), üç fəsil (birinci fəsil 85549 işarə olmaqla 3 yarım fəsil, 46 səhifə; ikinci fəsil 59772 işarə olmaqla 3 yarım fəsil, 33 səhifə; üçüncü fəsil 51445 işarə olmaqla 3 yarım fəsil, 31 səhifə;), nəticə (6834 işarə olmaqla 4 səhifə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 211292 işarə olmaqla 140 səhifədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın *Giriş* hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektinə və predmetinə, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiəyə çıxarılan nəzəri müddəaları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyən edilir, mövzunun işlənmə dərəcəsi, aprobasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslində "Dilçilikdə zaman probleminin tədqiqi"

tarixi” adlanır. Məkan və zaman dil vahidləri vasitəsi ilə obyektiv reallığı əks etdirən bədii mətnin əsas kateqoriyalarıdır. İnsanın məntiqi məkan və zamanın qarşılıqlı münasibətləri əsasında formalaşır. *Məntiqdə bu kateqoriyalar arasındakı əlaqə subyekt və predikat kateqoriyaları vasitəsilə münasibətlər forması alır, dil səviyyəsində isə isim və feil kateqoriyaları arasındakı əlaqələrdə əks olunur*¹.

Zaman kateqoriyası feilin mühüm kateqoriyalarından biri kimi iş, hal və ya hərəkətin müəyyən zamanı və məkanı ilə bağlı olduğundan feilin zamanları iş və ya hərəkətin icrasının danışıq anına olan münasibəti ilə təyin edilir. Bu, məntiqi və qrammatik zamanların bir-birinə olan əlaqəsinə əsaslanır.

Hər bir dildə feilin zamanları obyektiv zaman kateqoriyası fonunda təzahür edir.

Beləliklə, zaman həm məntiqi, həm də qrammatik kateqoriya kimi reallaşır. Dillə təfəkkürün vəhdəti fonunda fəaliyyət göstərən məntiqi və qrammatik kateqoriya olmaq etibarilə məntiqi (fəlsəfi-obyektiv) və qrammatik zamanlar arasında da belə bir uyğunluq vardır. Qrammatik zaman obyektiv aləmdə hərəkət və hadisələrin daxil olduğu zaman münasibətlərinin dildə ifadəsidir.

A.A.Axundov onlar arasındakı fərqləri belə izah edir: *“Qrammatik zaman, bizdən asılı olmayaraq, obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildəki ifadəsidir. Qrammatika özündən zaman yaratmır, o yalnız insan şüurunda əks olunan obyektiv zamanı dildə öz xüsusi forma əlamətləri ilə qeyd edir və bununla yanaşı, onu xeyli konkretləşdirir. Bu cəhətdən sərhədləri eyni olan obyektiv və qrammatik zamanlar bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Qrammatika müəyyən əlamətlər vasitəsilə hərəkət və ya halın baş verdiyi zamanı qrammatik cəhətdən dəqiqləşdirir”*².

Zaman lokallaşması kateqoriyasını araşdırmış A.V.Bondarkoya görə *lokallaşmanın əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, feillə ifadə edilən iş, hərəkət bir tərəfdən məhdud xarakter daşıyaraq konkret bir*

¹ Гийом, Г. А. Принципы теоретической лингвистики / Г.А.Гийом. – М.: Прогресс, – 1992. – с.55.

² Axundov, A.A. Feilin zamanları / A.A.Axundov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, – 1961. – s.4.

*zamana aid ola, digər tərəfdən isə, mücərrəd xarakter kəsb edərək bütün zamanları əhatə edə bilər. Bəzi dillərdə lokallaşmış, mücərrəd iş və hərəkət başqa zaman formaları ilə yanaşı, xüsusi formalarla ifadə olunur. İngilis dilindəki indiki qeyri-müəyyən zaman buna misal ola bilər*³.

Məntiqi zaman təfəkkür kateqoriyası kimi bütün xalqlar üçün eyni olsa da, qrammatik zaman kateqoriyası və onun təzahür formaları müxtəlif ola bilər. Bu, dünya dillərinin özünəməxsus daxili inkişaf qanunlarının müxtəlif olması ilə səciyyələnir. Bir çox dilçilər funksional-semantik sahələr sistemi vasitəsilə dildaxili və dilxarici hadisələrin qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqinin metodoloji məqsədəuyğunluğunu qəbul edir.

Beləliklə, demək olar ki, qrammatik vasitələrə təkcə dil sisteminin paradiqmalaşmış elementləri aid deyil, həmçinin bütün dil strukturları nitqdə müəyyən anlayışlı kateqoriyaların materiallaşmasına aiddir.

Bununla əlaqədar, qrammatik təhlilin görüş dairəsində yalnız müəyyən paradiqmatik sistemə daxil olan qrammatik kateqoriyalar deyil, bütün periferiya vasitələri olmalıdır və onların sayəsində müəyyən məntiqi kateqoriyanın eksplisitliyi və implisitliyi baş verir.

Zaman formaları arasında gələcək zaman onların ən subyektiv hesab olunur. Əksər hallarda o, danışanın mövqeyi, niyyəti, iddiaları ilə bağlı olur. Futurallıq kateqoriyası arzu, istək, güman ifadə edən modal feillər və konstruksiyaların transformasiyası ilə qrammatikləşmə prosesinə məruz qalır. Buna uyğun olaraq semantik kateqoriya əsasında futurallığın funksional-semantik sahəsi formalaşır.

Gələcək zaman ilə indiki və keçmiş zamanlar arasında təzahür edən real fərqlər ondan irəli gəlir ki, gələcək zaman bir çox hallarda reallaşmayan modallıqla bağlı olur. Məsələn, ingilis dilində gələcək zamanın formalaşdırılmasında *shall, will, should, would, might, ought* holland (Niderland) dilində *zal, zullen, moten, zou* kimi modal xarakterli feillərdən istifadə edilir. Deməli, obyektiv gələcək zaman modallıqla müşayiət olunur.

O.Yespersenə görə, *müasir ingilis dilində gələcək zaman formaları həmişə modal olduğundan obyektiv gələcək mövcud olmur.*

³ Бондарко, А.В. Грамматическая категория и контекст / А.В.Бондарко. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, – 1971. – с.13.

*Bu səbəbdən o, ingilis dili üçün feilin indiki və keçmiş zamanlarından ibarət zamanlar sistemi təklif edir*⁴. Lakin A.İ.Smirnitski O.Yespersenin bu təklifini reallığa uyğun hesab etmir. Onun fikrincə, məsələn, *It will rain 'Yağış yağacaqdır' cümləsində modal məna çaları yoxdur. Lakin müəyyən kontekstdə onda modallıq çaları yarana bilər ("Yağış yağa bilər")*. Halbuki ingilis dilində bir çox hallarda gələcək zaman formaları obyektiv zaman bildirir və modal məna çaları ilə bağlı olmur⁵.

Dissertasiyanın "*Semantik-koqnitiv təhlil və feilin zaman kateqoriyalarının semantik diferensiasiyası*" adlanan II fəslində gələcək zamanın reprezentasiyasında semantik və koqnitiv aspektlər digər zamanlar ilə müqayisədə araşdırılır.

Müasir dilçilikdə koqnitiv yanaşmanın linqvokulturoloji, məntiqi və fəlsəfi-semantik istiqamətləri ilə bərabər, dil vahidləri ilə konseptlər arasında vəhdəti öyrənən semantik-koqnitiv təhlil də xüsusi yer tutur. Belə təhlil dilin semantikasından konsept sahəsinə qədər təşkil edilən modelləşdirmənin bir vasitə kimi tətbiq olunması ilə səciyyələnir.

Konseptlərin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar maddi sayılan dil işarələrindən fərqlənir. Şüurumuza məxsus olub, insan beynində mövcud olan konseptlər əqli xarakter daşıyır. Onlar insan psixologiyasında ətraf aləmin ayrı-ayrı aspektlərinin daxili obyektləridir.

Konseptlər eyni zamanda, strukturlaşmış biliyin vahidləri kimi qəbul edilir. Onların özünəməxsus quruluşu olur və nitqdə reallaşan komponentləri, məsələn, morfoloji quruluşu cəhətdən mürəkkəb olan sözləri işlətdiyimiz zaman ayrıca onların quruluşu haqqında düşünürük. Konseptin tərkibi obyektlərin və ya gerçəklik hadisələrinin müxtəlif tərəflərini fərqli şəkildə əks etdirən ayrıca konseptual əlamətlərin məcmusundan təşkil olunmuşdur.

Konseptin mahiyyətində olan konseptual əlamətlərin konkret-obrazlı xüsusiyyəti vardır və onlar ətraf aləmi hissi dərk etmənin

⁴ Есперсен, О. Филозофия грамматики / О. Есперсен. – М.: Изд-во иностр Лит., – 1958, – с.301

⁵ Смирницкий, А.И. Морфология английского языка / А.И.Смирницкий. – М.: Изд. лит. на ин. языках, – 1959. – с. 332–333

nəticəsidir. Konseptin zahirən əhatə dairəsini təşkil edən mücərrəd əlamətlər dəqiqliklə fərqlənən əlamətlərə olan nisbətində törəmədir və obyektlər barədə nəzəri, elmi dərkətmənin nəticəsində əldə edilmiş xüsusi bilikləri əks etdirir. Konseptual əlaqənin əhatə dairəsi nəticə etibarilə, yalnız obrazlı təsəvvürün əyaniliyinə, konkretliyinə dəlalət edir.

Konseptual əlamətlərin meyilliliyi ardıcılığı aşkara çıxarmır və fərdi xarakter daşıyır, çünki hər bir insanda konseptlər formalaşma şəraitindən asılıdır. Konseptin məzmunu müntəzəm olaraq təmin edilir, həcmi isə yeni konseptual xassələrin hesabına artır. Ətraf aləm və orada baş verən bütün dəyişiklikləri özündə əks etdirən, daim dəyişən insan biliklərinin özünəməxsus xüsusiyyəti bununla izah edilir

Konseptin mahiyyətində olan konseptual əlamətlərin konkret-obrazlı xüsusiyyəti vardır və onlar ətraf aləmi hissi dərkətmənin nəticəsidir. Konseptin zahirən əhatə dairəsini təşkil edən mücərrəd əlamətlər dəqiqliklə fərqlənən əlamətlərə olan nisbətində törəmədir və obyektlər barədə nəzəri, elmi dərkətmənin nəticəsində əldə edilmiş xüsusi bilikləri əks etdirir. Konseptual əlaqənin əhatə dairəsi nəticə etibarilə, yalnız obrazlı təsəvvürün əyaniliyinə, konkretliyinə dəlalət edir.

Konseptin tərkibində zəruri tipik və ehtimal olunan, həmçinin mücərrəd və konkret əlamətlərlə yanaşı ümummilliyət, qrup şəklində və fərdi konseptual əlamətləri də müəyyən etmək olar. Həmin kateqoriyalar göstərir ki, konseptin tərkibi bu və ya digər mədəniyyət təmsilçilərində müəyyən hədd daxilində müxtəlif şəkildə özünü biruzə verir. Buna baxmayaraq, konseptin məzmunu öz əsasına söykənməklə bütün mədəniyyət təmsilçilərində, onların arasında ünsiyyətin mövcud olması xatirinə, üst-üstə düşməlidir.

Konseptlər insanın gerçəkliyi dərkətməsi prosesində yaranaraq, ətraf aləmlə bağlı məlumatı əks etdirir. Konseptlərin yarandığı zaman insanın xüsusi dərkətmə fəaliyyəti konseptuallaşma adlanır. Konseptuallaşma prosesi gerçəkliyin koqnitiv dərk edilməsindən ibarətdir və insan təcrübəsinin minimal məzmun vahidlərinin ayrılmasına yönəlmişdir. Bu, hadisə və əşyaların təxəyyüldə yaradılmasıdır ki, öz növbəsində onların haqqında müəyyən

təsəvvürlərin yaranmasına, yəni həmin əşya və hadisələrin konseptual təqdimatların insan beynində formalaşmasına səbəb olur.

Semantik-koqnitiv təhlil əsas dil işarələrinin mənalarını öyrənməklə dilin daşıyıcılarının konsept sahəsinə nüfuz etməyə, bu və ya digər xalqın müxtəlif tarixi dövrlərində onun əsas elementlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Semantik-koqnitiv təhlil aşağıdakı müddəalara uyğun aparılır:

1. *“Konsept insanın koqnitiv şüurunun məhsuludur. Konseptlərin nizamlanmış məcmusu onun anlayış sahəsinə yaradır. Dil koqnitiv baxımdan konseptlər sahəsinə, konseptin məzmunu və quruluşuna daxil olmaq üçün bir vasitədir. Ona görə də dil vasitəsilə insan şüurunda konseptual məzmunun böyük bir hissəsini dərk edərək izah etmək mümkündür”*⁶.

2. *“Konsept ünsiyyətin əsas tələbinə uyğun olaraq leksik, frazeoloji və qrammatik üsullarla, bütün dil vasitələri kompleksi ilə koqnitiv xüsusiyyətlər ilə konseptin modelləşdirilməsində təsnif olunan elementləri ayırd etməyə şərait yaradır”*⁷.

Dil vahidlərinin leksik və qrammatik semantikasını təsvir etmək üçün tətbiq olunan dilçilik metodları linqvokoqnitiv tədqiqat metodlarına çevrilir. Koqnitiv dilçilik dildə mövcud olan bu və ya digər konsepti obyektiv və verbal şəkildə təmsil edən vahidlərin semantikasını araşdırır.

Dil vahidlərinin məna toplusu semantik sahəni yaradırsa, anlayış konsept sahəsinin vahidi, eyni zamanda məna və semantik sahənin vahidi kimi çıxış edir. Məna – dil və şüurun ünsürü, konsept isə koqnitiv (“ümumi”) ünsürü sayılır. Konsept və məna eyni bərabərlikdə həm təfəkkür, həm də koqnitiv hadisədir. Məna da özü-özlüyündə ünsiyyət məqsədilə dil işarəsi vasitəsilə ifadə olunan təfəkkürün vahidi sayılan konseptin bir hissəsidir.

Ənənəvi dilçilik, eləcə də eksperimental semantikanın təhlili həm leksik vahidlərin (leksikoqrafik və psixolinqvistik), həm də konseptin təsvirini vermək üçün zəmin yaradır.

⁶ Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, – 1998. – s. 182–183

⁷ Попова, З.Д. Семантико-когнитивный анализ языка. Монография / З.Д.Попова, И.А.Стернин. – Воронеж: Изд. Истоки, – 2007. – с. 15.

Koqnitiv baxımdan dünya haqqında biliklərin təqdimatında əsas vahid kimi feil xüsusi rol oynayır. Feil həm konkret hadisə haqqında məlumat ötürür, həm də dilin leksik səviyyəsində ləksem, sintaktik səviyyəsində isə xəbər funksiyası yerinə yetirməklə dilin strukturunun formalaşmasında bilavasitə iştirak edir.

Koqnitiv nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda tədqiqat zamanı nəzərə alınan dilin təbiəti və quruluşu, nitq hissələrinin semantika və sintaksis ilə qarşılıqlı münasibətləri, məfhum və məna, çoxmənəlilik və mənanın yaranması, sözdüzəltmə və s. dilçilik məsələlərinin dərinədən dərk olunmasında feil kateqoriyalarının koqnitiv baxımdan tədqiqi geniş imkanlar açır.

“Dildə nitq hissələrinin semantikasi ilə sintaksisin qarşılıqlı münasibətləri, məfhum və məna, çoxmənəlilik və yeni məna yaranması, sözdüzəltmə və digər dil hadisələrinin dərinədən dərk olunması üçün feil kateqoriyalarının semantik-koqnitiv baxımdan araşdırılması tədqiqatçıya mühüm məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Bütün bu problemlərin düzgün həllini koqnitiv dilçiliyin prinsiplərinə uyğun olan koqnitiv modellər nəzəriyyəsi, konseptuallaşdırma, prototip və freym semantikasi çərçivəsində tapmaq olar”⁸.

Koqnitiv qrammatikanın nümayəndələri – R.Lənqəker⁹, freym semantikasi nəzəriyyəsi ilə tanınan Ç.Fillmor¹⁰, metafora və metonimiya nəzəriyyəsinin davamçısı C.Lakoff¹¹, modelləşmə nəzəriyyəsinin tədqiqatçısı J.Fokonye¹² və Avropanın başqa dilçiləri feil və onun kateqoriyalarının koqnitiv təhlilində idrak sahəsi, real situasiyaların konseptuallaşması, obrazlı sxemlər, skriptlər,

⁸ Abdullayev, Ə.Ə. Mətni anlama modelləri / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: Zərdabi LTD, MMC – 1999. – s.156–157

⁹ Langacker, R. Foundations of cognitive Grammar: A Basic Introduction / R.Langacker. – Oxford: Oxford Univ. Press. – 2008. – p. 35

¹⁰ Fillmore, Ch.J. Toward a frame-based lexicon. The Semantics of RISK and its neighbors / B.T. Atkins, A.Lehrer, E.Kittay // – Frames, Fields and Contrasts – N.J.: Lawrence Erlbaum Assoc., – 1992. № 45, – p.75-77

¹¹ Lakoff, G. Women, Fire and dangerous things: What Categories Reveal about the Mind / G.Lakoff. – Chicago-London: The Univ. of Chicago, – 1990. – p.68

¹² Fauconnier, G. Pragmatic scales and Logical structure // Linguistic Inquiry, N.J.: – 1975. Nr. 6.3, – p.353-355

metaforik, metonimik, simvolik koqnitiv modellər tətbiq etmişlər.

R.Lənqəker koqnitiv qrammatika konsepsiyasında dil mənalarının tədqiqi üçün obrazlı sxematik modellərdən istifadə etmişdir. Dil vahidinin mənası özündə konseptual məzmunla yanaşı, müəyyən bir sxemi, yaxud həmin məzmunu yüklənən konfigurasiyaları birləşdirir. Belə konfigurasiyaların hər biri sözün ayrılıqda götürülmüş mənasını təmsil edir.

Ç.Fillmorun freym semantikasını konsepsiyası koqnitiv anlayışa əsaslanaraq, biliklərin, yaxud təcrübənin əlaqəli şəkildə sxemləşdirilməsi kimi anlaşılır. Sonralar Ç.Fillmor freymləri biliyin sözlərlə ifadə edilən konseptlərini nəzərdə tutan koqnitiv strukturlar kimi müəyyən edir. R.Lənqəkerin koqnitiv qrammatikası və Ç.Fillmorun freym semantikasını nəzəriyyəsi konseptuallaşma proseslərinin və dil vahidlərinin mənalarında onların əks olunmasının tədqiqinə yönəlmişdir.

Feil və onun kateqoriyalarının semantik-koqnitiv təhlili göstərir ki, prototip semantika ətraf aləmin obyektlərinin kateqoriallaşması proseslərinin öyrənilməsi ilə sıx bağlıdır. Kateqoriallaşma, eləcə də konseptuallaşma koqnitiv dilçiliyin elə əsas anlayışlarıdır ki, onlar idrak prosesi və biliklərin formalaşmasının ümumi prinsipləri aşkar edir. “Kateqoriallaşma” müxtəlif kateqoriyalarda, yaxud təsnifat siniflərində sözlərin mənaca birliyini nəzərdə tutur. Bu, onu göstərir ki, dildə mövcud olan məna və kateqoriyaların formalaşması, E.Roşun¹³ göstərdiyi kimi, prototipik yanaşma baxımından təhlil oluna bilər.

Dil vahidlərinin semantik xüsusiyyətləri prototipik cəhətlər kimi çıxış edir. Prototipik semantika nöqtəyi-nəzərindən feillər üzərində aparılan təhlil onlara xas kateqoriyaları təyin edən prototipik cəhətləri ayırd etmək məqsədi güdür.

Dünya haqqında öyrədilən biliklər, eləcə də dünyanın bir hissəsini təşkil edən hər bir dilin vahidləri haqqında olan biliklər yaddaşımızda kateqoriya halında həkk olunur. Burada söz və kateqoriyaların təsnifatı, qrammatik kateqoriyalar ayırd edilir. Buna görə də əsas dil vahidi söz olduğundan, dil vahidlərinin

¹³ Rosch, E.H. Principles of Categorization. Cognition and Categorization. // – N.J.: Lawrence Erlbaum, – 1978, 8, – p.27 – 28

kateqoriyallaşdırılmasından söhbət getdikdə, ilk növbədə müxtəlif kateqoriyalarda, yaxud təsnifatın siniflərində sözlərin mənaca birliyi nəzərdə tutulur.

Zaman məfhumunu təhlil edərkən, fəlsəfi və qrammatik anlayışların arasındakı münasibətləri müəyyən etmək zəruri hesab olunur. Məlumdur ki, bütün maddi obyektlər əbədi hərəkətdə, dəyişiklik və inkişafda olduqlarından onlarda baş verən çeşidli proseslər yalnız məkan daxilində deyil, eyni zamanda müəyyən zaman çərçivəsində cərəyan edir.

Feilə məxsus bu qrammatik kateqoriya dildə çox əhəmiyyətli yer tutmaqla nitqin təşkilində mühüm rol oynayır. Feilin zaman kateqoriyası feillərin hamısını eyni dərəcədə əhatə edən və morfoloji cəhətdən tam formalaşmış qrammatik kateqoriyadır.

Fəlsəfi zaman dedikdə maddi obyekt və proseslərin sürəkliliyi, axıcılığı, mərhələləri, hadisələrin səbəb-nəticə münasibətləri, onların qarşılıqlı əlaqələri və s. başa düşülür. Zamanı ölçmək üçün saniyə, dəqiqə, saat, gün, həftə, ay, il, əsr, qərinə, minillik və s. ölçü vahidlərindən istifadə olunur.

Məkan kimi, zamanın da ölçülü xarakteri vardır. Başqa sözlə desək, bu zamanın verilmiş anını təyin etmək üçün təkə bir kəmiyyətin verilməsi kifayətdir. Zaman etibarilə cisim yalnız bir istiqamətdə – keçmiş, indiki və gələcək zaman hədudlarında hərəkət edir. Zaman geri yədməzdir. Onun geri yədməzliyi insanların həyat təcrübəsi ilə təsdiq olunub, hadisələrin qarşılıqlı təsirlərində səbəb-nəticə münasibətlərinin geri yədməzliyi və inkişafın yüksəliş xarakteri ilə səciyyənir.

Fəlsəfi-obyektiv zaman bütün xalqlar üçün eyni olduğu halda, qrammatik zaman eyni cür olmur. Buna görə də, hər bir dilin spesifik morfoloji quruluşu və ona uyğun olaraq müxtəlif zaman sistemi olur.

Məntiqi zaman kateqoriyası dildə həm leksik-morfoloji, həm də xüsusi qrammatik kateqoriya kimi fəaliyyət göstərir. Qrammatik zaman fəlsəfi-obyektiv zamanın insan beynindəki inikasının dildə ifadəsidir. Obyektiv zaman anlayışı mənaca qrammatik zamanların əsasını təşkil edir. Obyektiv zaman da, qrammatik zaman da üç cür olur: indiki, keçmiş, gələcək. Lakin qrammatik zamanın formaları bir-birindən fərqlənir. Hər bir dildə feilin zamanları obyektiv zaman

kateqoriyası fonunda təzahür edir.

Beləliklə, zaman həm məntiqi, həm də qrammatik kateqoriya kimi reallaşır. Dillə təfəkkürün vəhdəti fonunda fəaliyyət göstərən məntiqi və qrammatik kateqoriya olmaq etibarilə məntiqi (fəlsəfi-obyektiv) və qrammatik zamanlar arasında da belə bir uyğunluq vardır. Qrammatik zaman obyektiv aləmdə hərəkət və hadisələrin daxil olduğu zaman münasibətlərinin dildə ifadəsidir.

Müasir dilçilikdə zamanın semantik differensiasiyasının tədqiqi metodundan istifadə olunur. Bu metodun tərkibində elə müxtəlif sifətlər mövcuddur ki, onların əsasında hər yoxlanılan öz müvəqqəti hissələrini, keçmiş, indiki və gələcək zaman haqqında olan subyektiv anlayışlarını ifadə edə bilər. Metodun tərkibində bir-birinə tamamilə zidd və əks olan 25 qütb ölçü cədvəli vardır. Onların əsasında yalnız 5 faktor fərqlənir.

Hər ölçü cədvəlində bir-birinə zidd olan mənalar zamanı müəyyən dərəcədə metaforik şəkildə səciyyələndirən sifətlər – antonimlər vasitəsilə təqdim olunur.

Zamanın semantik diferensiasiyasının təhlilində diqqəti insanın zamana münasibəti, zamanın strukturu məsələsi cəlb edir. Belə diferensiasiyanın ölçü cədvəli üzrə anlayış mənasının qiyməti əsas ölçülərin seçilməsi üçün zamanı semantik sahənin müəyyən nöqtəsində yerləşdirməyə imkan verir. Zamanın semantik diferensiasiyasının köməyi ilə semantik sahədə “keçmiş”, “indiki” və “gələcək” zaman anlayışlarının mənalarını qiymətləndirmək olar. Tərtib olunan ölçü cədvəlində 5 amil müəyyən edilir:

1. Zamanın fəallığı;
2. Zamanın emosional çalarlığı;
3. Zamanın ölçüsü;
4. Zamanın strukturu;
5. Zamanın hiss olunması.

Müasir german dillərində gələcək zaman probleminin təhlili zamanı gələcək zaman qrammatik kateqoriyasının ümumi səciyyəsini araşdırmaq lazım gəlir.

Feilin qrammatik zamanı elə qrammatik kateqoriyadır ki, onun formaları vasitəsilə bu və ya digər dərəcədə həmin feil forması tərəfindən işarə olunan proses və həmin nitqin məqamı arasında

mövcud olan zaman münasibəti təyin olunur. Feilin şəxssiz formaları, feilin şəxslı formaları kimi, yalnız onlara xas olan zaman kateqoriyasına malikdir.

Gələcək zaman iş, hal, hərəkətin danışıq məqamından sonra icra ediləcəyini bildirir. İş, hərəkətin gələcəkdə icrasının danışıq məqamına olan münasibəti müxtəlif ola bilər. Elə buna görə də dünyanın ayrı-ayrı dillərində gələcək zamanın müxtəlif təzahür formaları meydana çıxır.

Gələcək zamanın kateqorial forması həmişə analitik quruluşlu olub, “defective verbs” adlanan “can, may, must” modal feillərdə və s. bu forma, ümumiyyətlə, mövcud deyil. Gələcək haqqında danışdıqda, qeyd etmək lazımdır ki, bir tərəfdən, gələcək, digər tərəfdən, indiki və keçmiş zaman formaları arasında, real fərqlər müşahidə olunur. Bu fərqlər ondan ibarətdir ki, bir çox hallarda gələcək zaman formaları modallıqla bağlı olur, çünki hələ reallaşmayan məsələni qarşıya qoyur. Hətta onunla gələcək zamanın formalaşması üçün modal xarakterli feillər işləndikdə, həmin fərqlər daha da dərinləşir, məsələn: “shall” - “ətməlidir” və “will” - “istəyirəm” mənalarında özünü daha aydın göstərir. Ona görə də obyektiv gələcək ifadəsi üçün istifadə olunan formalarda modal mənə çaları daha fəal olur.

German dilləri arasında daha geniş yayılmış ingilis dilində modal mənə çaları olmayan “will+məsdər” modelli konstruksiya aşağıdakı hallarda işlənir:

1) söhbət təbiət hadisələrindən, yaxud müəyyən obyektiv qanunauyğunluqlardan getdikdə hadisələrin təbii gedişinin təsnifi üçün, yəni gələcək zamanda baş verəcək hadisə danışanların istəyindən asılı olmadıqda. Məsələn: *You'll stay with Mrs. Quonset until flight time. She says she wants some tea, so take her to the coffee shop and she can have it; also something to eat if she asks, though there'll be dinner on the flight...*¹⁴ (Uçuş məqamına qədər Xanım Kvonsettin yanında olacaqsınız. O, çay içmək istədiyini deyir. Onu kafeyə aparın ki, içsin və baxmayaraq ki, uçuş zamanı şam yeməyini verəcəklər, o istəsə, ona yemək də verin);

¹⁴ Agee, J. *Death in the Family* / J. Agee. – N.Y.: Avon; Eleventh Printing edition, – 1963. – p. 117

2) müəyyən şəraitdə baş verəcək hərəkətin ifadəsi üçün. Belə konstruksiya əksər hallarda *if, when* bağlayıcıları ilə şərt və zaman budaq cümlələrində tətbiq edilir. Məsələn: *If I do, I'm sure you'll hear about it. See you again tonight.*¹⁵ (Əgər mən bunu etsəm, əminəm ki, siz bu barədə eşidəcəksiniz. Axşam yenidən görüşənədək);

3) rəsmi nitqdə (qəzet məlumatlarında, işgüzar yazışmalarda və s.) hərəkət və ya vəziyyətin gələcək zamanda ifadəsi üçün. Məsələn: Philadelphia - The city announced Thursday that it *will* turn to (not going to) the private sector for help in implementing its plan to blanket most of the city with cheap, high-speed wireless Internet access.¹⁶ (Filadelfiya- Cümə axşamı şəhər hakimiyyəti elan etdi ki, o, şəhərin əksər hissəsinin internetə ucuz, yüksəksürətli, simsiz qoşulması planının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar köməyə görə özəl sektora çevriləcək.).

Gələcək zamanın ifadəsi üçün *shall* köməkçi feili isə aşağıdakı hallarda işlənməsi ilə fərqlənir¹⁷:

1) problematik, lakin ondan asılı olmayan gələcək hadisə hal və ya vəziyyətin ifadəsi üçün birinci şəxsin təki və cəmində olan isimlə (bir çox hallarda *to think, to hope, to expect, to believe* kimi feillərdən sonra). Məsələn: *I hope we shall meet one day.* (Ümid edirəm ki, bir gün görüşəcəyik.);

2) respondentə müraciət zamanı ondan müəyyən məlumat almaq üçün sual cümlələrində birinci şəxsin təki və cəmində olan isimlə. Məsələn: *What shall I do next?* (Sonra nə etməliyəm?);

3) ayırıcı suallarda birinci şəxsin cəmində əmr şəklində olan ifadələrdən sonra. Məsələn: *Let's go to the karaoke club, shall we?* (Gəlin karaoke klubuna gedək, olarmı?).

German dillərində zaman formaları məcazi mənada əsasən üslubi məqsədlərlə işlənir. Əvvəlcədən nəzərdə tutulan hərəkətin indiki zamanda ifadəsi isə hərəkətin yaxın gələcəkdə baş verəcəyinə

¹⁵ Haggard, H.R. King Solomon's Mines / H.R Haggard. – K.: Book-of-the-Month Club, – 1998. – p. 206

¹⁶ Morning Star, – 2014.№2, – p. 2

¹⁷ Ионина, А.А. Лексико-семантический статус глаголов “shall” и “will” в современном английском языке и способы их перевода на русский язык / А.А.Ионина. Москва: Наука, – 2003. – с.104.

danışanın tam əmin olduğunu bildirir: *Tomorrow I shall buy the tickets and go to the South. Tomorrow* zərfi nəzərdə tutulan hərəkətin danışığı anından sonra baş verəcəyinə işarə edir.

German dillərində futurallığın funksional semantik sahəsinin struktur modelinin, futurallıq, modallıq və aspektuallıq kateqoriyaları arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin, həmçinin onların əsasında gələcək situasiyaların kommunikativ aspektlərinin təhlili göstərir ki, futurallığın formalaşmasında qrammatik vasitələr aparıcı rol oynayır. Bu vasitələr sözlərin kateqorial semantikasının ifadə vasitələri kimi çıxış edir və cümlənin sintaqmatik strukturunu formalaşdırır.

Müasir ingilis dilində futurallığın qrammatik ifadə vasitələrinə aşağıdakı kateqoriyalar və konstruksiya daxildir:

1) feilin *will* köməkçi feili ilə yaranan gələcək zaman kateqoriyası;

2) mümkünlük, ehtimal, proqnozlaşdırma mənalı *would, can / could, may / might* modal feilləri;

3) zərurilik, vaciblik mənalı *must, need, to have to, ought to, shall / should* modal feilləri;

4) *to be going to* strukturlu futurallıq konstruksiyası;

5) feilin indiki zaman formaları: Present Simple, Present Continuous, Present Perfect;

6) *to be likely to, to be about to, to be surely to, to be to* tərkibli futurallıq və modallıq konstruksiya;

7) istək, arzu, niyyət, fikir, ümid, intizar bildirən *to want, to wish, would like, to be eager, to long, to be willing, to intend, to strive, to expect, cannot wait, to hope, to look forward* feilləri və tərkibli ilə düzələn konstruksiya;

8) planlaşdırma mənalı *to plan, to schedule, to decide, to settle* feilləri ilə düzələn konstruksiya;

9) strukturunda məhkum edilmək, düçar edilmək, həmçinin zərurilik, labüdlük mənalına malik *to tend, to doom* feilləri, *to be bound to* tərkibi olan konstruksiya;

10) vəd etmə, hədə, təhdid mənalına malik *to promise, to threaten, to warn, to caution* feilləri ilə düzələn konstruksiya;

11) *coming, upcoming, expected* tipli deyktik sifətlərin köməyi ilə düzələn konstruksiya;

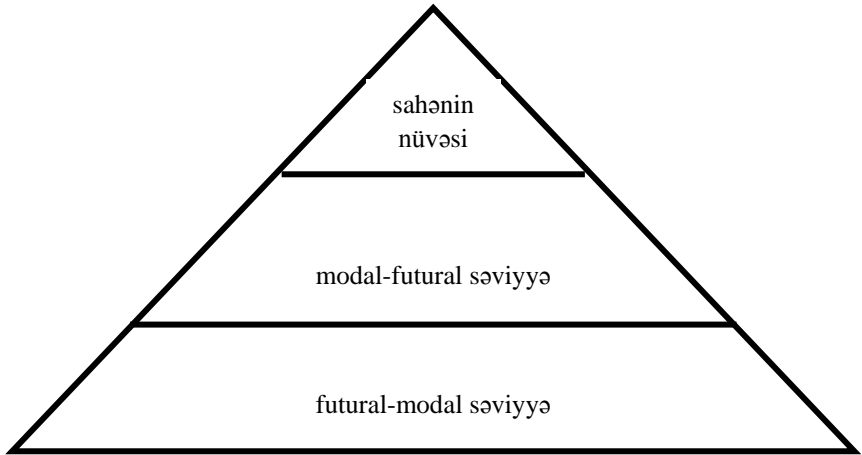
12) *there is / there are ... to do* tərkibli konstruksiyalar;

13) məqsəd, meyil, səbəb mənaları ifadə edən strukturlar, imperativ cümlələri, *to demand, to ask, to beg, to order* kimi feillər ilə düzələn konstruksiyalar.

Futurallığın FSS modelinin formalaşdırılması zamanı futurallıq kateqoriyasının semantik cəhətdən mürəkkəbliyi nəzərə alınmalıdır. Bu model iyerarxik struktur kimi onun semantik rəngarəngliyi ilə səciyyələnən futurallıq sahəsinə adekvat olmalıdır.

Futurallığın FSS çərçivəsində futurallıq və modallıq kateqoriyaları arasında mövcud olan qarşılıqlı münasibətlərin ətraflı və dəqiq dərk olunması üçün sahənin xarici strukturuna ikisəviyyəli forma verilir.

Futurallığın FSS strukturunun qrafikini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

Qrafikdən də gördüyümüz kimi, futurallığın FSS-nin I futurallıq-modal səviyyəsi öz funksional keyfiyyətlərinə görə nüvədən uzaqlaşan və müxtəlif vasitələrlə aşkar edilən bir neçə ətraf sahədən ibarətdir. Həmin səviyyədə elə dil vasitələri seçilir ki, onlar məndə futurallığı təmin edə bilsin. Başqa sözlə, məhz həmin vasitələr sayəsində futurallığın eksplisit ifadəsi mümkün olur. Ətraf sahələrə leksik və leksik-qrammatik vasitələr, o cümlədən, zərflər, gələcək zamanla işlədilən adverbial konstruksiyalar, zaman budaq cümlələri aid edilir.

Futurallığın FSS-nin II modal-futural səviyyəsi öz modal

xüsusiyyətlərinə görə fərqli bölmələrdən ibarət olur. Bu bölmələr öz semantik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müəyyən dərəcədə I səviyyə ilə kəşifir. Ona görə də I səviyyənin dil vasitələri məndə modal xarakterə malik ola bilər. Bu vasitələr başlıca olaraq onunla fərqlənir ki, birinci səviyyəyə daxil olan vasitələrlə gələcək zaman ya implisit şəkildə, ya da ikinci mənada işlədilir.

Müasir german dillərində futurallığın funksional-semantik sahəsi monosentrik strukturdur. Məsələn, ingilis dilində onun mərkəzi qrammatik struktur və *will* köməkçi feili hesabına formalaşır.

Gələcək zamanı ifadə edən dil vasitələri sırasında funksional baxımdan “will” feili ilə yaranan formalar ən universal formalarlardır. Baxmayaraq ki, “will” alman dilində “werden”, norveç dilində “vill”, isveç dilində “ska” konstruksiyası ilə tamamilə qrammatikləşməyə uğrayan kateqoriya deyil, o, inkişaf etmiş paradiqmatik sistemə malikdir.

Nüvədən sonra gələn bölməni “to be going to” ilə yaranan konstruksiyalar, “Present Continuous” və “Present Simple” zaman formaları kimi ifadə vasitələri tutur. Yuxarıda göstərilmiş zaman formaları ilə ifadə olunan gələcək hərəkətin dildə reallaşma imkanları genişdir. Bu, formaların öz ilkin funksiyası ilə sıx bağlılığından irəli gəlir. Bunu ingilis dilindən gətirilmiş aşağıdakı nümunədə aydın görmək olar: *It's fun to find out what crazy things we're going to get to do next.*¹⁸ (Növbəti dəfə nə kimi dəliliklər edəcəyimizi müəyyən etmək əyləncəlidir).

Belə konstruksiyalar semantik cəhətdən əsas mənaları ilə səciyyələnir və gələcəkdə reallaşacaq niyyəti ifadə edir.

Birinci səviyyənin növbəti bölməsində gələcək zamanın ifadə vasitələri təyin kimi çıxış edərək, təyin edilən obyektə gələcək zamanla əlaqələndirir. Məsələn, ingilis dilində *upcoming, coming, expectant, expected, future, on the way* kimi deyktik sifətlər çox zaman reklam mətnləri və başlıqlarında, elliptik konstruksiyalarda işlədilir. Bu bölməyə “soon+məsdər” modeli ilə, təyin edilən isimdən sonra gələn məsdər ilə düzələn konstruksiyaları aid etmək olar. Onlar təyin olunan subyektin, yaxud obyektin vəziyyətini bildirir. Məsələn: *Actress Diane Lane takes us on the remarkable journey that is her*

¹⁸ People, – 2008. №8, – p. 15

life – from a most unorthodox childhood to her second shot at love to her secret for being the sexiest *soon-to-be-40-year-old* in Hollywood.
¹⁹ (Aktrisa Dayana Leyn bizi çox gözəl səyahətə çıxardı, bu onun həyatı idi.- Ən qeyri-adi uşaqlıq illərindən sevgidə ikinci cəhdinə və Hollivudda tezliklə 40 yaşı tamam olacaq ən seksual aktrisa olmaq sirrinə qədər).

Futurallığın FSS-nin II səviyyəsində mətndə futurallıq ifadə edən vasitələr birləşir. Öz funksional-semantik məzmununa görə bu səviyyədə futural sahə başqa sahələrlə, xüsusilə modal mənalı sahələrlə kəşişir. Futurallığın FSS-nin II səviyyəsini 8 bölmə təşkil edir. Hər bölmə futurallıq kateqoriyası ilə müxtəlif dərəcədə qarşılıqlı təsirə malik olan, müəyyən modallıq kateqoriyasına və ya semantik cəhətdən ona oxşar modallıq bildirən məna qrupuna əsaslanır. Bu səviyyənin I bölməsinə istək, arzu bildirən feillərlə yanaşı, niyyət, üstünlük mənalı bildirən *to want, to wish, would like, to be willing, to love, to like* tipli feillər və tərkibləri aid etmək olar. II bölmə isə gözləmə, ümid etmə, canatma, intizar, məqsəd mənalı strukturlar əsasında formalaşır. Buraya *to hope, to expect, to be eager, to long, cannot wait, to look forward, to intend, to strive* kimi feillər və birləşmələr daxildir. III bölməyə planlaşdırma mənalı *to plan, to schedule, to appoint* tipli feillər aiddir. Zərurət, labüdlük mənalı IV bölmə *shall, should, must, ought to, need, to have to* kimi modal feilləri əhatə edir. Məhkumluq mənalı V bölməyə *to doom, to tend, to be bound* feillərini nümunə göstərmək olar. Güman, mümkünlük bildirən VI bölməyə ehtimal, fərziyyə, rəy, imkan, şərait, fürsət, mümkünlük, yəqinlik, həqiqətə uyğunluq mənalı *may / might, can / could* modal feilləri daxildir. VII bölməyə təhdid, vədətmə mənalı *to threaten, to intimidate, to overhang, to menace, to impend, to promise, to hold out, to engage, to vow, to guarantee* kimi feilləri aid etmək olar. Sonuncu bölməyə daxil olan meyl, məqsəd mənalı bütün qrammatik konstruksiyalar gələcək zamanı implisit şəkildə ifadə edir. Onlar imperativ strukturları, modal feillərlə formalaşan konstruksiyaları, xahiş, məsləhət, tələb bildirən feillərlə düzələn konstruksiyaları əhatə edir.

Dissertasiyanın III fəslə “*Müasir german dillərində gələcək*

¹⁹ In Style, – Single Issue Magazine, – 2014. №1, –p. 4

zaman formalarının funksional aspekti” adlanır. Funksional kateqoriallaşma sözün müəyyən leksik-qrammatik kateqoriya ilə əlaqələnməsi kimi leksik və qrammatik kateqoriallaşmanın cümlə-söyləmin qurulması və müəyyən mənanın ötürülməsi anında reallaşan qarşılıqlı əlaqəsidir. Bu əlaqə feilin sistemdəki mənasının aktuallaşması prinsiplərinə uyğun olaraq yaranır.

Gələcək zamanda potensiallıq kateqoriyası planlaşdırma, ehtimal, niyyət, iddia, arzu, istək, mümkünlük və s. mənalara reallaşır. Buraya aşağıdakılar aiddir:

– imperativ: əmr, xahiş, qərar, tövsiyə;

– təsir etmə: vəd, təhdid, xəbərdarlıq;

– gələcəkdə baş verəcək hadisənin reallaşma səviyyəsinin qiymətləndirilməsi: proqnozlaşdırma, gələcəyi qabaqcadan xəbər vermə, qabaqcadan hissetmə, duyma, güman, ehtimal, imkan, şərait, mümkünlük, zərurilik, əminlik;

– arzu edilən gələcək hadisə: ümid, istək, niyyət, intizar;

– planlaşdırma: planlar, vəzifələr, məqsədlər, təkliflər.

Bir dildə futurallığın müxtəlif vasitələrlə ifadə olunması ünsiyyətin ehtiyacından irəli gəlir. Sinonimik qrammatik vasitələr isə yalnız nəzərdə tutulan müəyyən situativ kontekstlərdə istifadə oluna bilər.

Mətdə futurallıq vasitələrinin semantikasını göstərir ki, oxşar semantik yükü və kontekstual mühiti olan müxtəlif dil vasitələri ünsiyyət iştirakçılarının illokutiv vəzifələrini təyin edən aşkar pragmatik yükə malikdir.

Kommunikasiya subyektlərinin gələcək hadisəyə münasibətlərinin xarakterləri müxtəlif cür olur. Ünsiyyət iştirakçısı gələcək hadisəyə öz mövqeyini, öz qiymətini ifadə edə bilər, ya da hərəkəti icra edən subyektin arzusunu, istəyini, niyyətini təsnif edə bilər, yaxud iştirakçının niyyəti (intensiyası) hərəkət ilə bağlı olduğunu göstərə bilər. Danışanın qeyd olunan iki mövqeyindən gələcəyin təsnifi maksimal dərəcədə subyektivdir, ona görə ki, onların eksplikasiyası danışan insanın münasibətini bildirir. Bundan başqa gələcək zaman müəyyən hadisələrə görə baş verən hərəkət kimi qəbul oluna bilər. Belə gələcək hərəkətin təsnifi zamanı, danışan insan cüzi səviyyədə subyektiv olur, çünki o, təsnif edilən gələcək hadisənin real

mövcudluğunun səbəblərini izah etməyə cəhd göstərir.

Məlum olduğu kimi, gələcək zaman bütün zamanlar sistemində ən subyektiv xarakterli zamandır. Onun işlənməsi bilavasitə subyektin hərəkətinin qavranılması ilə bağlıdır. Subyekt və gələcək hadisənin qarşılıqlı münasibətlərinin təhlili nəticəsində əlaqələrin üç əsas növü aşkar edilir:

- 1) Volyuntativ gələcək;
- 2) Qiymətləndirici gələcək;
- 3) Təkid bildirən gələcək.

Volyuntativ gələcək - hərəkətin subyektindən asılı olub təsnif edilən gələcəkdə baş verəcək hadisədir.

Qiymətləndirici gələcək – adından bəlli olduğu kimi, gələcəkdə baş verəcək hadisələri elə təqdim edir ki, onların xarakteri danışanın qiymətləndirilməsi ilə nəticələnir.

Təkid bildirən gələcək – gələcəkdə baş verəcək elə hadisəni ifadə edir ki, həmin hadisə hərəkətin subyektinin iradəsi və istəyindən deyil, xarici amillərdən asılı olur.

Məcburi gələcək zamanın konsepsiyası diskursun obyektinin gələcək taleyinə aid olan ritorik suallarında təsadüf edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, elə bir dil yoxdur ki, onda indiki zaman formasında indiki hərəkətlə yanaşı müəyyən kontekstdə gələcək hərəkəti bildirən xüsusiyyət olmasın. Ayrıca gələcək zaman formasının mövcud olmadığı dillərdə indiki zaman kateqoriya baxımından fərqlənir. Belə bir halı nəzərə almadan dillər arasında olan sırf fərqli cəhətləri, eləcə də dilin hər hansı inkişaf prosesində baş verən dəyişiklikləri müəyyən etmək mümkün deyil. Belə ki, gələcək zaman formasının inkişafı ilə bağlı nəqli formada reallıq və qeyri-reallıq mənalарının formal morfoloji ifadənin mümkünlüyü yaranır. Buna görə də mümkünlük, zəruriyyət, arzuolunma, ehtimal nə reallıq, nə də qeyri reallığa aid ola bilmir. Müasir german dillərində bu münasibətlər bir -biri ilə kəşişir.

Müasir german dillərinin materialı əsasında gələcək zamanın semantik-koqnitiv təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Zaman kateqoriyasına koqnitiv kateqoriya və dil sistemində zaman əlaqələrinin məntiqini əks etdirən semantik kateqoriya kimi baxılmalıdır.

2. Gələcək zamanın ifadə vasitələri futurallığın funksional-semantik sahəsi çərçivəsində birləşir. Futurallığın FSS modeli ikisəviyyəli struktura malikdir. Birinci səviyyə özündə gələcək zamanın eksplikasiya olunduğu qrammatik vasitələri birləşdirən bölmələrdən ibarətdir. Onlar gələcək zamanda hadisənin baş verəcək yerini müəyyənləşdirmək üçün əlavə vasitə kimi xidmət edir. İkinci səviyyədə gələcək zamanın elə qrammatik ifadə vasitələri birləşir ki, onlar gələcək zamanı implikasiya edir. Bu zaman konstruksiyaların tərkibinə müəyyən modal feillər, arzu, istək, niyyət, gözlənti, güman mənalı feillər daxil olur.

3. Gələcək zaman kateqoriyasının koqnitiv xüsusiyyətləri futurallığın ifadə vasitələrinin funksional-semantik cəhətlərinə təsir edir. Onlar futurallıq və modallıq kateqoriyaları arasında mövcud olan sıx əlaqələrlə təzahür edir.

Tədqiqatın məzmunu, əsas müddəaları və nəticələri nəşr olunmuş aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Dilçilikdə zaman probleminin müəyyənləşdirilməsi tarixi // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. – 2014. № 4 (92), – s.138–141
2. İngilis və Azərbaycan dillərində feil və onun qrammatik kateqoriyaları // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. – 2015. №1 (93), s.8–11
3. Müasir ingilis dilində gələcək zaman formalarının tədqiqi // – Bakı: M.Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri. – 2015. № 7, s.185–190
4. Müasir ingilis dilində zaman problemi // – Dil və mədəniyyət. Respublika Elmi-Praktiki konfransının materialları. – 8-9 oktyabr, 2015. s.285-287
5. Müasir ingilis dilində perfekt məsələsi // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti. Dil və ədəbiyyat. – 2016. № 3, s.99–105.
6. Müasir ingilis dilində gələcək zaman problemi // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi xəbərlər. – 2016. №4, s.137–143
7. Zamanın semantik differensiyası // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti. Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat seriyası. – 2016. № 2, s.46–51

8. Müasir ingilis dilində zaman kateqoriyasının formal, semantik və funksional aspektdən təhlili // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. – 2016. № 4, s.17–23
9. Tense Problems in Modern English // – Austria,Vienna: European Journal of Literature and Linguistics. – 2017. №1, s.3–8
10. Gələcək zamanın nəzəri təhlilinə dair // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. ADU-nun yaranmasının 80 illiyinə həsr olunmuş Respublika elmi-praktik konfransı, – Bakı: Mütərcim, – 11-12 may, – 2017. s.342-343
11. Müasir ingilis dilində zaman kateqoriyası // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. – 2018. № 3 (107), – s.47–50
12. Müasir ingilis dilində gələcək zaman formalarının semantikasi // – Bakı: Elmi iş humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal. – 2018. № 1, – s.29–33
13. Майбутні значення в сучасній англійській мові // – Дрогобич: Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Арогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – 2020. № 30 (2), с.29–35
14. Grammaticalization of language means // Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність матеріали II Міжнародної наукової конференції, – Дніпро: 26–27 June, – 2020. с.174–175

Dissertasiyanın müdafiəsi 22 dekabr 2021-ci il tarixində saat 13⁰⁰ Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "22" dekabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 19.11.2021

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 36 823 işarə

Tiraj: 100